

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

СОБОРИ

ЛИЦАРІ

МІСТА

За редакцією
Умберто Еко

Харків
«Фоліо»
2018

Зміст

Історія

12 Вступ. *Лаура Барлетта*

Події

- 19 Велика східна схизма. *Марчелла Райола*
22 Боротьба за інвеституру. *Катя Ді Джироламо*
26 Папська політика. *Івана Айт*
30 Виникнення і поширення комун. *Андреа Дзорці*
34 Конкуренція між морськими республіками Італії. *Катя Ді Джироламо*
37 Гвельфи і гібеліни. *Катя Ді Джироламо*
40 Хрестові походи і Єрусалимське королівство. *Франко Кардіні*
44 Фрідріх Барбаросса і Третій хрестовий похід. *Франко Кардіні*
48 Виникнення лицарських орденів. *Барбара Фрале*
52 Реконкіста. *Клаудіо Ло Яконо*

Держави

- 55 Папська держава. *Івана Айт*
59 Священна Римська імперія. *Джуліо Содано*
62 Німецькі міста і князівства. *Джуліо Содано*
65 Франція під правлінням Капетингів. *Фаусто Коццетто*
70 Королівство Англія. *Рената Пілаті*
78 Скандинавські країни. *Рената Пілаті*
84 Нормани на півдні Італії і в Сицилії. *Франческо Паоло Токко*
87 Руські князівства і королівства. *Джуліо Содано*
91 Польща. *Джуліо Содано*

- 94 Угорщина. *Джуліо Содано*
97 Балканський півострів. *Фабріціо Мастромартіно*
99 Міста-комуни. *Андреа Дзорці*
103 Християнські держави Іспанії. *Массімо Понтезіллі*
107 Тайфи: мусульманські держави на Іберійському півострові.
Клаудіо Ло Яконо
111 Морські республіки. *Катя Ді Джироламо*
115 Візантійська імперія: правління династії Комнінів. *Томмазо Браччіні*
120 Єрусалимське королівство і дрібні феоди. *Франко Кардіні*

Економіка

- 125 Демографічне зростання і міста. *Джованні Вітоло*
129 Розширення орних земель і сільське господарство.
Катя Ді Джироламо
132 Ринки, ярмарки, товари і торгові шляхи. *Дієго Давіде*
136 Морське судноплавство і порти. *Марія Еліза Солдані*
141 Кредит і гроші. *Вальдо Д'Аріенцо*
144 Поширення мануфактур і ремісничих цехів. *Дієго Давіде*

Суспільство

- 148 Феодалізм. *Джузеппе Альбертоні*
152 Лицарство. *Франческо Сторті*
155 Буржуазія (купці, лікарі, юристи, нотарі). *Івана Айт*
159 Євреї. *Джанкарло Лачеренца*
163 Незаможні, прочани і нові види допомоги. *Джуліана Боккадамо*
167 Розбійники, пірати і корсари. *Кароліна Беллі*
170 Місіонери та навернення до християнства. *Дженовевффа Палумбо*
178 Релігійні ордени. *Анна Бенвенуті*
183 Прагнення реформи церкви і ересі у перші два століття
після Тисячного року. *Джакомо Ді Фйоре*
189 Освіта і нові центри культури. *Анна Бенвенуті*
192 Відродження юридичної науки і виникнення загального права.
Даріо Інполіто
196 Релігійне життя. *Ерріко Куоццо*
200 Кінь і камінь: війна у феодальну епоху. *Франческо Сторті*

- 204 Влада жінок. *Адріана Валеріо*
208 Свята, ігри та обряди в Середньовіччі. *Алессандра Ріцці*
212 Повсякденне життя. *Сільвана Музелла*

Філософія

- 218 Вступ. *Умберто Еко*

Оновлення Європи і розповсюдження знань

- 221 Ансельм Кентерберійський: думка, логіка, реальність. *Массімо Пароді*
227 П'єр Абеляр. *Клаудіо Фіоккі*
234 Іоанн Солсберійський і концепція влади. *Стефано Сімонетта*
239 Євхаристичні диспути. *Луїджі Каталані*
242 Шартрська школа і нове відкриття Платона. *Луїджі Каталані*
246 Магістри абатства Сен-Віктор і містична теологія. *Луїджі Каталані*
250 Перекладачі й форми теологічної літератури у XII столітті.
Луїджі Каталані
254 «Карлики на плечах гігантів»: історія афоризму. *Умберто Еко*
257 Жінки-інтелектуалки. *Клаудіо Фіоккі*
261 Гріх і філософія. *Карла Касагранде*

Наука і техніка

- 268 Передмова. *П'єтро Корсі*

Математичні науки

- 271 Астрономія та релігія: контроль за часом. *Джорджо Страно*
275 Ісламська культура і латинські традиції. *Джорджо Страно*
278 Математичні науки в ісламі. *Джорджо Страно*

Медицина (знання про тіло, здоров'я та лікування)

- 283 Медицина та хвороби на Заході в XI та XII ст. *Марія Конфорті*
285 Костянтин Африканський і арабська медицина на Заході.
Марія Конфорті

- 288** Школа в Салерно «Маленьке мистецтво». *Марія Конфорті*
291 Разі та Авіценна на Заході. *Марія Конфорті*

Алхімія та хімія

- 293** Авіценна та арабська алхімія. *Андреа Бернардоні*
298 Сприйняття арабської алхімії на Заході. *Андреа Бернардоні*
303 Візантійська алхімія і мінералогія. *Андреа Бернардоні*
305 Переклад збірок рецептів і ремісничих книг. *Андреа Бернардоні*

Інновації, відкриття, винаходи

- 308** Аграрна революція. *Джованні Ді Пасквале*
312 Нові джерела енергії для роботи. *Джованні Ді Пасквале*
315 Місто й техніка. *Джованні Ді Пасквале*
318 Роздуми про механічні мистецтва. *Джованні Ді Пасквале*
322 Між Заходом та Сходом. *Джованні Ді Пасквале*

За межами Європи

- 328** Наука і техніка в Китаї. *Ісая Яннаконе*

Лapidарії та магія

- 334** Магія і магичні зцілення. *Антоніо Клерікуціо*

Література і театр

- 344** Вступ. *Енціо Раймонді і Джузеппе Ледда*

Відродження й оновлення

- 348** Риторика в університетах. *Франческо Стелла*
352 Поетики на середньовічній латині. *Елізабетта Бартолі*
356 Читання й коментування класиків. *Елізабетта Бартолі*
359 Перші документи і літературні твори європейськими мовами. *Джузеппіна Брунетті*
364 Нова література чудесного. *Франческо Стелла*

Культура шкіл і монастирів

- 368** Релігійна поезія. *Франческо Стелла*
373 Теологія, містика і релігійні трактати. *Ірене Дзаваттеро*
377 Проповідь і мистецтво слова. *Сільвія Сервенті*
381 Агіографія. *П'єрлуїджі Ліччарделло*
385 Потойбічні видіння. *Джузеппе Ледда*
389 Дидактична, енциклопедична й алегорична поезія.
Франческо Стелла
393 Листи кохання. *Франческо Стелла*

Суди, міста, нації: шлях до європейських літератур

- 397** Жанри середньовічної літератури: байки і сатира. *Роберто Гамберіні*
402 Латинська поезія і поезія вагантів. *Франческо Стелла*
406 Історіографія. *П'єрлуїджі Ліччарделло*
409 Епічна латинська поезія. *Роберто Гамберіні*
413 Епос народною мовою у Франції та Європі. *Паоло Рінольдї*
420 Література мандрів. *Франческо Стелла*
424 Форми короткого оповідання. *Даніеле Руїні*
428 Марія Французька. *Джузеппіна Брунетті*
432 Роман. *Джузеппіна Брунетті*
439 Кретьєн де Труа. *Джузеппіна Брунетті*
445 Лірика. *Джузеппіна Брунетті*

Театр

- 454** Літургійне богослужіння і релігійний театр. *Лучано Боттоні*
458 Класичний театр: сприйняття і коментарі. *Лучано Боттоні*

Образотворче мистецтво

- 466** Вступ. *Валентино Паче*

Архітектурний простір

- 472** Виникнення й розвиток нових тенденцій у церковній архітектурі Європи. *Луїджі Карло Ск'яві*

- 494** Сакральний простір православної церкви. *Андреа Парібені*
501 Брами й вхідні двері до церковних приміщень. *Джорджа Поліпро*
507 Архітектурні символи церковної і світської влади. *Луїджі Карло Ск'яві*

Образотворча тематика

- 511** Образотворчі мотиви християнської церкви в Європі (мозаїка, живопис, скульптура, вітражі, підлога, книги). *Алессандра Аккончі*
535 Художня творчість у православній церкві. *Франческа Дзаго*

Засоби для літургії та знаки влади

- 542** Церковне приладдя (антепендій, кафедри, ківорії, амвони, свічки). *Мануела Джанандреа*
548 Знаки влади на Заході. *Алессандра Аккончі*
554 Знаки влади на Сході. *Андреа Парібені*

Території і міста

- 559** Собор Святої Софії в Константинополі. *Франческа Даго*
562 Русь: Київ, Новгород, Володимир. *Франческа Дзаго*
564 Німеччина: Гільдесгайм, Кельн, Шпаер. *Луїджі Карло Ск'яві*
568 Англія. *Луїджі Карло Ск'яві*
570 Норманська Сицилія: Чефалу, Палермо, Монреале. *Мануела Де Джорджі*
575 Собор Святого Марка у Венеції. *Франческа Дзаго*
578 Іспанія: Ріполь, Тауль, Хака, Багуес, Леон. *Алессандра Аккончі*
582 Собори Франції: Санс, Лан, Париж. *Луїджі Карло Ск'яві*
587 Свята Земля. *Джорджія Полліо*

Питання

- 591** Візантія і Захід (Феофано, Дезідерій з Монтекассіно, Клюні, Венеція, Сицилія). *Мануела Де Джорджі*
598 Шляхи прочан. *Луїджі Карло Ск'яві*
607 Мистецтво і церковна реформа з XI до XII століття. *Алессія Трівеллоне*
614 Самосвідомість митця. *Мануела Джанандреа*

Музика

620 Вступ. *Лука Марконі і Чечілія Панті*

Теоретична музична думка

622 Гвідо д'Ареццо і нова музична педагогіка. *Анджело Русконі*

628 Музика в середньовічній енциклопедичній культурі. *Чечілія Панті*

632 Музика і жіноча духовність: Хільдегарда Бінгенська. *Чечілія Панті*

Музична практика

635 Літургійна і релігійна монодія і перша поліфонія. *Джорджо Монарі*

640 Трубадури. *Джорджо Монарі*

644 Трувери і мінезингери. *Джермана Скьяссі*

651 Танець XI і XII століть: танець і релігія. *Стефано Томассіні*

655 Інструментальна музика. *Фабіо Трікомі*

659 Свята й пісні норманської Сицилії. *Роберто Болеллі*

663 Музична іконографія: Ars Musica, дівчина Гармонія.
Донателла Меліні

Вступ

Лаура Барлетта

У хроніці Сігеберта з Жамблу розповідається про те, що у 1000 році стався землетрус і з'явилася небезпечна комета у вигляді змія, яка символізувала диявола з Апокаліпсису, котрий прийшов, аби сповістити про кінець світу після 1000 років свого ув'язнення. Однак нічого про це не знають ті, кому судилося жити у 1000 році. Вони мирно готуються прожити важливий і довгий етап своєї історії.

Насправді, на початку XI ст. кількість населення Європи стрімко зростає і разом з цим з'являється все більше нових поселень, у містах збільшується щільність населення, розширюється площа оброблених земель, розвиваються торгівля, ремісництво, ринки, ярмарки, шляхи сполучення, порти, морське судноплавство, зростає грошовий обіг. Хоча ці зміни відбуваються в Європі нерівномірно через різні географічні та урбаністичні умови регіонів, часті війни, навали й епідемії, однак, тенденція до них у суспільстві була відчутною. Групи

Європа після 1000 року

селян залишають землі феодалів і переміщуються до незаселених територій для того, щоб вирубати ліси, підняти цілину і заснувати нові поселення. Германські народи просуваються на Схід, у ті ліси, з яких століттями раніше пішли. Морські народи, зокрема амальфійці, тримають курс на Схід, араби та венеціанці на Візантію, а фризи та вікінги борознять Балтику і великі руські річки. Проводиться осушення болотистих територій, риються канали, з'являються нові прилади і техніки: навігаційні (компас, лоції, навігаційні карти) і аграрні (плуг, підкова, трипілля). Поряд з речами першої необхідності починають користуватися все більшим попитом предмети розкоші, — парфуми, спеції та дорогоцінне каміння. Виготовлення таких речей включає в себе декілька фаз обробки і проводиться у майстернях ремісників. Старі міста набувають нової ролі центрів виробництва й обміну, що відрізнялося від тієї ролі центрів споживання, яку вони мали у минулому. Виникають цехи, діяльність яких регулюється статутами, і з плином часу вони набувають значної економічної та політичної ваги. Нове тисячоліття зустрічає Європа, яка не очікує скорого кінця світу та є вільною як від географічних кордонів античного світу, так і від тісних рамок виживання.

Політична Європа

Так звані «другі навали», які лютували у Європі двома століттями раніше, слабшали. Якщо ще на початку XI ст. північне узбережжя Середземного моря піддавалося вторгненням і пануванню мусульман, то тепер цей наступальний тиск послабився. Землі Італії вздовж Середземного й Адріатичного морів повернулися під контроль Візантійської імперії, яка знову переживала сплеск у культурній, військовій та адміністративній сферах життя.

Укріплення територій

На Іберійському півострові маленькі королівства Астурії і Наварри разом з графствами Кастилії і Барселони зміцнюють свої позиції по відношенню до Кордовського халіфату, розпад якого у XI ст. дозволив християнам перейти у наступ. Угорці, які прийняли християнство за правління Стефана I, оселилися на землях вздовж Дунаю після поразок від імператорів Саксонської династії, особливо після поразки у битві на річці Лех біля Аугсбурга 955 року. Слов'яни, які стали християнами ще у IX ст., займаються організацією власних територій та створюють королівства та князівства, що існуватимуть довгий час на Балканах і в Сербії, а також у Польщі та Києві. Нормани з Ютландії та Скандинавії розташувалися вздовж узбережжя Атлантики, у регіоні, який отримає назву Нормандія, і заснували там васальне герцогство короля франків Карла Простакуватого (879—929).

Після навал IX та X ст. на острови в Атлантичному океані та на береги річок Русі, в XI ст. нормани, можливо, досягли берегів Канади. В цю епоху вони заселяють південну частину Італії й Англію. Завдяки боротьбі між візантійцями і лангобардами, які просять військової підтримки у локальних конфліктах, Роберту Гвіскару (бл. 1010—1085) вдається зайняти значну частину півдня Італії та Сицилії. У цей час герцог Нормандії Вільгельм I Завойовник (бл. 1027—1087, король з 1066 р.) перемагає англосаксонське військо Гарольда при Гастінгсі й стає королем Англії, створюючи таким чином передумови для наступних конфліктів між Францією та Англією через феодалні зв'язки між правителями обох держав.

Нові завоювання

У центрі Європи відбуваються перетворення локальних королівств і сеньйорій, починаючи з графства Парижа, де після кризи династії, за якою послідувало скинення з трону Карла III Товстого (839—888, король з 881 по 887 р.), міцно закріплюється династія Капетингів, а в Аахені тим часом вже народилась Священна Римська імперія германської нації, навколо якої буде крутитися значна частина історії континенту.

Зрілий феодалізм

Таким чином, визначаються ті європейські території, яким судилося стати центрами подій у наступних століттях, і створюються передумови до конфліктів і довготривалих політичних відносин. З одного боку, Європа, завдяки християнізації і новим поселенням, географічно і політично тримала курс на Схід, а з іншого — така позиція все більше віддаляла та відрізняла її від Західної Римської імперії, чий континентальні кордони закріпилися на Рейні та Дунаї.

Мрії імператора Оттона III

Мрія про відновлення імперії шляхом одруження саксонського короля Оттона II (955—983, король з 973 р.) та візантійської принцеси Феофано (бл. 955—991, імператриця з 973-го по 983 р.) щезла через складність її раціонального втілення, й остаточно через смерть Оттона III (980—1002, імператор з 983 р.), сина Оттона II та Феофано. Оттон III, знаходячись під впливом сакрального значення титулу імпе-

ратора, створеного його наставником Гербертом д'Орільяком (950—1003), якого обрали Папою Римським з ім'ям Сильвестр II у 999 році, плекав мрію об'єднати під крилом імперії весь християнський світ, викликавши у такий спосіб опір з боку феодалів та знаті в основному в Германії і в Італії, де римська аристократія змусила його покинути місто, а через рік після цього він помер у монастирі Монте Соратте, не залишивши нащадка.

У протистоянні ідеалу всесвітньої імперії, який ще існував у перші століття нового тисячоліття, та реальності територіальної влади саме остання отримала перевагу, а здатність феодалізму відповідати сучасним вимогам як спосіб організації публічної влади, його можливість поширюватися скрізь і глибоко вкорінюватися в усіх аспектах повсякденного життя проявилися завдяки довговічності феодального права у різних обставинах тоді, коли його політична роль давно вичерпала себе, вже у сучасному часі, а в деяких країнах навіть пізніше. У XI та XII ст. феодалізм набуває своєї найбільш зрілої форми.

Деякі вчені говорили навіть про його новий етап, інші ж наголошували, що тільки у перші століття другого тисячоліття була справжня феодальна ера. Насправді, якщо спадкоємність володіння у великих феодах була гарантована Карлом Лисим (823—877,

імператор з 875 р.) у К'ерсейському капітулярії, то тільки у 1037 році законом Конрада II *Constitutio de feudis* (бл. 990—1039, імператор з 1027 р.) була визнана спадкоємність у дрібних феодах. Феодальні ранги густішають, зменшується територіальне роздроблення,

Більш систематичний характер феодалізму

зростає феодалізація державних служб та юрисдикцій, з'являються світські та церковні групи феодалів, які часто будуть сперечатися з аристократією, міцнішає тенденція до формалізації відносин. Все це робить феодальний лад по-справжньому соціальною, економічною та політичною системою, яка разом з відповідною постійною організацією публічної влади у містах-резиденціях єпископів та у величезній кількості маленьких центрів влади навколо замків, веде до колосальних наслідків у вигляді партикуляризму*, початок якому вже поклав германський звичай розділення спадку між дітьми.

Нові правила для суспільства

Різні партикуляристичні заяви, які нескінченно вибухали та стихали, та непохитна ідея єдиного політичного устрою створювали той складний сценарій подій, у якому співіснували як загальна жорстокість та перевага військової сфери над політичною, так і відроджена тенденція до встановлення правил, здатних приборкати неконтрольовану конфліктність у суспільстві, серед яких правила припинення ворожих дій у дні, визначені церквою (з вечора середі до ранку понеділка та у святкові дні), встановлені на Арльських соборах (1037—1041), або правила лицарства та благородства, викладені Бонізо із Сутрі у праці *Liber de vita christiana* (кінець XI ст.), які за підтримки церкви не випадково розпочинають з Франції та сприяють стабілізації суспільства, створюючи рамки для його неспокойних груп, поширюють етику, яка звеличує справедливість, захист слабких і християнські ідеали.

З огляду на такий хід розвитку суспільства не дивує активніша роль жінок як у монастирях, так і у політичному і суспільному житті, більша увага до ігор і розваг, більш насичене суспільне життя і розповсюдження грамотності й культури.

* Тяжіння окремих частин держави до незалежності від її центру на шкоду загальнодержавним справам.

Починаючи з XI ст., більш доступними стають класичні тексти, які поширювалися ще з VIII ст., здебільшого у перекладах з давньогрецької, арабської та іврити, зростає кількість читачів, з'являється все більше приміток на берегах книжок, що є знаком інтересу до їхнього змісту, монастирі стають місцями студій для молоді, відкриваються перші світські університети: юридичний у Болоньї та богословський у Парижі. Право починає набувати особливої важливості для регламентування економічних, політичних та релігійних складових суспільства. Поряд з великою кількістю правових систем, які постійно зіставлялися та накладалися одна на одну, та приватного права, яке відрізнялося в залежності від етнічної групи, походження, статусу, умов та звичаїв, простежувалось прагнення створити єдине право, ґрунтуючись на Кодексі Юстиніана, яке підтримували вчені-юристи. Така ж необхідність у ясності та однорідності привела до створення канонічного права, відмінного від богослов'я, яке базувалось на зібранні текстів Старого та Нового Заповітів та вченні Отців церкви, фрагментів римського права, соборних канонів та папських декретів, складене ченцем Граціаном (XII ст.) близько 1140 р. Заклик до відродження римського духу через право лежить в основі першої спроби звільнення політика від впливу церкви, ознаки чого можна розгледіти у створенні комун, здебільшого в Італії, де постать єпископа починає втрачати свою центральну роль, а взірцем політичних інститутів виступає епоха римської республіки.

**Новий імпульс
до вивчення класиків**

Інновації у релігійній сфері та реформа церкви

Ця картина домінуючого партикуляризму, в якій простежувався пошук більш надійних і широких перспектив, доповнюється також напругою, пов'язаною зі змінами у релігійній сфері та реформою церкви. Духовенство, якому до вподоби симонія і конкубінат, здавалося, не відповідало своїй ролі посередника між земним і потойбічним світом, а з іншого боку, суспільство, яке росте і стає різноманітнішим, вимагає більш визначеного та спеціалізованого церковного корпусу.

**Повернення
до витоків**

Нові релігійні течії, попри значні відмінності, демонструють спільне прагнення до євангельської простоти, бідності первісних часів з близькістю до природи, яка могла доходити до поваги до життя кожної живої істоти, а також до скасування ієрархій і таїнств, виконання політичних і суспільних вимог. Патарени, катари, вальденси, гуміліати, аквітанські маніхейці, орлеанські каноніки, єретики з Арраса, з Монфорте та багато інших залишаються на більш-менш довший час між правовірністю й ересю.

Утім, багато їхніх заяв були співзвучні реформаторським рухам усередині церкви. Згадаємо лише заснування монастирів з метою закріпити на місці мандрівних ченців, контролювати їх, уніфікувати доктрину про них, врятувати їх від впливу світського життя, серед яких найбільш відомими є абатство Ключі (910 р.), яке з'явилося саме з метою звільнення церкви від втручання аристократії, абатство Валломброза (1115 р.), абатство цистерціанців у Сіто (1098 р.), абатство Премонтре. Проте це не дало тривалого результату, оскільки ключійські монастирі, які виступали ініціаторами цієї реформи, ставали об'єктом суворої критики, і нові релігійні ордени починають запроваджувати жорсткішу дисципліну.

Ченці та монастирі

Ці спроби переплітаються з намірами повернути духовенству гідність через моралізацію його звичаїв, а папству — престиж шляхом усунення інтриг римлян і впливу